

М.МАҒАУИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ШЫҢҒЫСХАН ЖӘНЕ БИ ШЕШЕНДЕР ТҰЛҒАСЫН ТАЛДАУ МАЗМҰНЫ

Оспанова Б.Р.

Көшпенділердің әбігерсіз тіршілігі өмір мен өлімнің мағынасы туралы ойлануға мүмкіндік берген, өнегелі мәдениеттің қалыптасуы мен жылдам өсуіне және олардың жан дүниесінің байып, кеңеюіне, тереңдеуіне тарихта қалған ұлы тұлғалардың киелі іс-әрекетінен, өсиетінен аңғаруға болады.

Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары құрған империя Еуразияның саясаты мен тарихына терең әсер етіп қана қоймай, Еуразияның ежелгі тарихында әртүрлі мәдениеттер мен ұлттардың кірігуі дәуірін бастан кешіреді. Шыңғысхан Еуразия тарихының маңызды бөлігінің рәмізі ретінде, тарихшылар мен жазушылардың қызу талқысынан түскен емес. Шыңғыс ханның аңызға айналған өмір жолы ғалымдар мен жазушылардың басты зерттеу тақырыбы болып қала береді.

Орталық Азия көшпенділерінің рухани дәстүрі адамгершілікті болмыстың ең жоғары бастауы ретінде, ар-намыс пен ар-ождан ақылдан жоғары, әлемнен бұрын жаратылған.

Тарихи деректерге сүйенсек, көшпенділер жайында біраз ғылыми зерттеулер жазылып, өзіндік тарихи құндылығын айқындай түседі. Француз Жозерде Гиннің «Ғұндар, түркілер, монғолдар және батыс татарларының тарихы (1756-1758), Х.Лямбаның «Дала жаулаушысы – Шыңғыс хан» (1966), Пети де ля Курдың «Татарлар-монғолдардың алғашқы императоры, ұлы Шыңғыс ханның өмірі» (1877), Г.Ц.Ховарсанның «Монғолдар тарихы» (1896), Х.Лэмнің «Шыңғыс хан – азамат билеушісі» (1928), Дюпеннің «Шыңғыс хан» (1970), неміс зерттеушілері Франц фон Эрдманның «Жеңімпаз Темүжін» (1862), Е.А.Краузенің «Шыңғыс хан» (1924) атты барлық елге танымал ғылыми еңбектер жарияланды.

Сонымен қатар, Ресейде М.И.Ивашиннің «Шыңғыс хан және Темірлан тұсындағы монғол-татарлар мен Орталық Азия халықтарының жаулаушылығы және әскери өнері туралы» (1975), В.Л.Котвичтің «Монғолия тарихы», В.Г.Яннің «Шыңғыс хан» (1939) жарық көрді.

М.Мағауиннің төрт томнан тұратын «Шыңғыс хан және оның заманы» атты деректі тарихи хикаясында, көшпенділердің тұрмыс-тіршілігін ғылыми деректер негізінде көрсете отырып, тарихи кейіпкер «Шыңғыс ханды» түркі деп көрсетуі, оның өмірі мен билігі жайлы тарих, тіл, әдебиеттану, әскери істер, этнография тұрғысынан, жаңа көзқараспен қарауды жаңаша бағалауды қарастырады [1].

Жазушы М.Мағауин өзінің шығармашылығын ата-бабалары сеніп тапсырған кепілдің жүзеге асуы деп түсінеді. "...Жазушының жазған қолтаңбасы - ежелгі Түрік қағанаты кезеңінен бастап, Қазақ Ордасына

дейінгі рухани қуаттан бастау алатынын, қазақ әдебиетінде алатын орнының ерекше құндылығын айқындайды [2].

Жазушы әрі тарихшы, өзінің көркем шығармашылығында және ғылыми зерттеулерінде, ғылыми деректермен растайтын, жаңа қазақ тарихында ұлттық сана-сезімнің, ұлттық идеяны дәріптейтін құнды тәлғума туындыларды ұсынады.

Шыңғыс хан тарих және оның ұрпақтары жасаған жойқын жорықтардан кейін дүние жүзінің картасы өзгергені баршамызға мәлім. Шыңғысхан тарих сахнасына шыққан кездегі Монғолия картасына қарасақ, бәрі өз мекендерінде отыр. КСРО Ғылым академиясының «Наука» баспасы 1980 жылы шығарған зерттеуші Л.Викторованың: «Монғолы: истоки происхождения народа и истоки культуры» атты кітабында ғалым Малов (1951ж.) пен Баскаков (1964ж.) соңғы пайымдауларына сүйеніп, ғұндарды түркі тілдес болған – дейді, ал ғұндардан қият, тайшуыт тарайды. Назар аударарлық жәйт – тайшуыттардың бір бұтағы бөріжеген («бурджиген») ұрпағынан теміршінің («Тимучин») бабалары тарағаны анық. Яғни, Темірші – Шыңғысхан түркі тілінде сөйлегенін тағы да тарихи айғақтай түседі.

Шыңғысхан атауы жөнінде Петербург ғалымдары Кляшторный мен Сұлтанов: «Значение титула Чингиз (Чингис, Хингис) – хан до сих пор точно не установлено. По мнению ряда востоковедов, титул «чингиз» происходит от тюрского слово – «тенгиз – море, океан и композит Чингизхан, соответственно, означает океан-хан» то есть, «Владыко океана», «Всемирный хан», - деп жазады [3].

И.М.Дьяконов «Мифологии древнего мира» деген кітабының алғы сөзінде үнді европа тілінің Акмоны орыстың камень «тас», самгаридың акман (аспан), гректің акман (дөш) сияқты салыстырмалы түрде қарастырады [4]. Кейбір зерттеушілер Шыңғыс деген аттың шығу түбірін де осы тасқа байланыстырып қарастырады. «Чингил-Чингэл» деген сөз қазіргі көптеген монғол тілдерінде тас, шың деген мағынаны білдіретінін және екі сөздің мағыналас екендігін жазады [5].

«Шыңғыс» сөзі «шың» және «қыс» деген екі сөзден құралған. «Шың» - таудың ең биік нүстесі. Ежелгі түріктердің түсінігі бойынша: Тәңірдің мекені көкте. Ол (Тәңір) жылына бір рет өзінің негізгі тұрағы осы көктен түсіп, жердегі таудың биік шыңына келіп отырып, бүкіл жер беті тіршілігінде әмірін жүргізеді» деп білген. Сондықтан жылына бір рет Жаңа Жылдың жаңа Күні (Наурыз) туғанда, барлық халық жиналып, Тәңірге, Жерге, Ата-Бабаға аруағына арнап құрбандық шалып, тәуба етуді дәстүрге айналдырған – деп жазады [6].

Зерттеу барысындағы қолжазбалар, деректер Шыңғыс ханның шығу тарихын түрлі ғылыми негіздермен дәлелдей түсетінін аңғарамыз.

Әскери қолбасшының елді жаулап алу саясатында, шабатын елдеріне алдын ала әдейі адамдар жіберетінін, ел арасында қауесет- өсек таратып, елдің зәре-құтын қашырып, барлау саясатын жүргізуден бастап, Шыңғысханның әдеттегі көркемдік бейнесін мемлекет билеушісі, қанды соғыстарды басқаратын "алып алпауыт" ретінде, соғыстың қатыгездігі мен

драмалық тарихи оқиғалар туындыда бейнелейтін ұлы тұлғаның шынайы келбетін тарихпен байланыстыра отырып, оның даралығын, тарихи тұлғаны билеуші ретінде өзінің таланты мен саясат, соғыс саласындағы жетістіктері тұрғысынан көрсете отырып, әлеуметтік реформатор, қолбасы, стратег, қазы екенін байқай аламыз. Ұлы тұлғаның стратегиялық қатігездігі әскери қажеттіліктің нәтижесі мен керемет ақылдың көрінісін, жылдам жетіске жетудің тетігін білетін, ұлы көшбасшы екенін аңғарамыз.

Жазушы шығармасында Шыңғыс ханның көркемдік бейнесінің өзгеруі оның мемлекеттік билік саласындағы саясатымен тығыз байланыстырады. Шыңғыс хан соғыстың қатал сынағын бастан кешірді, ағаларымен билік үшін күресті, соңында қасындағы берік, адал нөкерлерінің көмегімен империялық таққа ие болды.

Шыңғыс ханның: «Мен ғаламат көп халықты қырдым, сондықтан даңқым дүние жүзіне кетеді. Тіпті, ешкімді қалдырмасам, атағым бүгінгіден де аса түседі»,— деп серіктеріне айтқан сөзінің астарында қайсарлық, тәкәппарлық, қайсарлықты байқауға болады.

Ұлы Шыңғыс хан үшінші баласы Жағатайдың «қандай хан абыройсыз хан?» деген сұрағына, тағынан түсіп қалған хан абыройсыз хан» деген жауабынан – адамзаттың қандай да бір сенімге бағындыратын, басшылыққа алатын жоғары инстанцияда тұратын әлеуметтік күшке сенеді. Қолбасшының қолға алған ісін алдын ала жоспарлайтынын тарихи іздерден байқауға болады және Шыңғыс хан өзінен бұрын қалыптасқан жүйе арқылы өзінің билігін нықтай түседі.

Әрине, тұлғаның көзқарасын, күрделі және екіұшты тарихи оқиғалар Шыңғысханды қабылдау мен бағалауды қиындатады.

Шыңғысханның қазақ тарихында, сонымен қатар әлемдік зерттеулердің нәтижесінде Еуразия құрлығындағы мәдениеттердің өзара іс-қимылында, өзіндік ізі қалғанын, күрделі эволюциялық процестің бар екенін растайды.

Тарихи кітаптарда Шыңғысханды қапынезер басқыншы, мәдени орталықтарды қиратушы, бейбіт жатқан елдің халықтың бостандығын аяққа таптаған жауыз ретінде көрсетсе, зерделі зерттеуші оның жеке басын басқа қырынан, яғни ірілі-уақты мемлекеттердің халық-тайпалардың бір-бірімен жауласқанын тоқтатып, біріктіріп, тәртібі, экономикасы күшті ұлы империяға айналдырған ұлы адам ретінде қарастырады. Елдің бірлігін, болашағын сақтау жолында не бір қатыгездік орната отырып, елдің , халықтың діни нанымдарын таптамаған. Жаулап алған жеріне, еліне өз ұрпағының тізгініне беріп, белгілі бір жүйе, тәртіпті орнату мақсатында, балалары, немерелері Тынық мұхитынан Андриата теңізіне дейін жорық жасағанын тарихи деректерге сүйене отырып, өз пайымызды айтамыз.

Шыңғысқан ұрпақтары Шығыс елінен батысқа дейін, яғни Еуропа аумағына түрлі мәдени байлықтарды, ғылым-білім, маталардың түр-түрін, қару-жарақ, тас ататын, өрт салатын жылжымалы қарапайым механизмдерді жеткізген. Яғни, мұндай құбылысты мәдениет байланысын ағылшын философы Ф. Бэконның тұрыжырымдаларынан байқауға болады.

Шыңғыс хан жайында түрлі деректерді келтіре отырып, дүние жүзілік талқылау қыза түскендей. 2004 жылы ЮНЕСКО ұйымының шешімімен Шыңғыс ханға «екінші мыңжылдық адамы» деген құрметті атақ беруі тегін емес. Дегенменде, зерттеу аренасында Шыңғыс хан қай ұлтқа тиесілі деген сұрақ төңірегінде нақты шешімі жоқ пікірталас орын алады.

Сонымен қатар, жазушының қазақ би-шешендерінің қоғамдық орнын айрықша көрсете білген.

Бес ғасыр бойы шығармашылығы мұқият сақталып, содан кейін большевиктік қуғын-сүргін кезінде халық жадынан өшірілген, XV ғасырдағы Шалкиіздің толғау жырау мәтіні бар ескі «қолжазбасы» қолына кездейсоқ түскен сәтін былай: «Бір сәтке тылсым дүниенің жарыққа жол ашуы, бұлыңғыр тұманда, сәулелі ақжолмен кеудеде сарқылмас күшті ата-баба рухтары қолдап тұрғандай, сарқылмас күш бергендей...» - жазады.

Көрнекті жыраудың қазақ көне әдебиетіндегі орны туралы мәшһүр жазушы ғалым М.Мағауин «Бес ғасыр жылайды» жинағының беташарында: «Өзінің ұзақ өмірінде Дешті-Қыпшақтың төрт бұрышын түгел шарлаған. Заманының бірінші ақыны танылып, үлкен даңққа бөленген жырау бүкіл өмірін күрес үстінде өткізед. Өз заманында қоғамдағы жайттарды турашылдықпен жырлап өткендігін, жырау туындыларында көңіл пердесін дөп басар әсерлілігімен, кезегінен орып түсер өткірлігімен, аз сөзге көп мағына сыйғызған нақтылығымен, сұлу сазды көркемдігімен, асау серпінді қуатымен ерекшеленетінін көрсетеді.

Тарихи трагедия нәтижесінде рухани дәстүрді жоғалтып, рухани сабақтастық тізбегін жоғалтуға шақ қалған қоғамда, шынайы жазылған қылқалам туындылары арқылы қазақ халқының қайта өрлеуіне, рухани жаңғыруына, өр рухын дәріптейді.

Жазушы өзінің шығармашылығында Шалкиіз, Доспамбет, Қазтуған, Бұқар жыраудың мемлекеттік іс-әрекеттерін ұлттық жағынан айқын суреттеп, жасампаз романтикамен көркемдеген, нақылдық ой орамдары мен көркемдік тіркестермен, көне заман таңбасы – түз тұрғынының дүниетанымын, адамдық табиғатын, мінез ерекшеліктерін, моральдық, этикалық қағидаларын айқын көрсете алған. Жазушы қиялының жүйріктігі, өткірлігі, бай және әдемі көркемдік әдістері, сиқырлы сөз тіркестерінің, көркем тілдің көптеген сөйлеу бұрылыстары бар ұлттық тіл тіркестерінің шебер үйлесімі, ой мен сөзді дәлелді түрде жеткізе білу қабілеті, қазіргі әдебиеттануда өзіндік орнымен ерекшеленеді. Ой мен сөздің керемет үйлесімі жазушының шығармашылығын ерекшелендіреді: сөйлемдер үйлесімді, айқын, түсінікті, жанды, бей-жай қалдырмайды, сананы оятады.

Осы тұрғыдан алғанда, Мұхтар Мағауин - адамның ішкі әлеміне терең енудің көптеген көркемдік әдістері мен тәсілдерін игерген үлкен суретші. Жазушының кейіпкерлері қарапайым және қарапайым адамдар болғанына қарамастан, олардың әрқайсысының өзіндік өмірі, тағдыры, Мінезі, өзіне ғана тән әрекеттері бар, олардың рухани әлемін ашады. Сондықтан жазушы олардың ішкі әлеміне терең еніп, кейіпкерлерінің іс-әрекеттеріне олардың әрқайсысының сезімдері, психикалық жағдайы арқылы баға береді.

Өмір шындығын көркемдік формада көрсетуде, жазушы кейіпкер өмірінің әлеуметтік, рухани салаларына терең үңіледі. Жазушы қазіргі қоғамды әлемдік сана тұрғысынан тереңірек білуге деген ұмтылысының арқасында қоғам мен адамның қарым-қатынасы арқылы кейіпкердің ішкі әлемінің психологиясына терең енеді. Туынды шығармаларында кейіпкердің жан-жақты бейнесін жасау, адамның рухани көріністерін суреттеуде көркемдік-бейнелі мүмкіндіктерді кеңінен және көркемдік шеберлікпен қолданатынын, қазақ әдебиетінің ерекше алтын қоры деп айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Мағауин Мұхтар. Шыңғыс хан және оның заманы. Төрт томдық. Деректі тарихи хикая. Т.2. -Алматы: Дәуір, 2013. -580б,
2. Б.Тоғысбайұлы. Тарихи тұлғалар. Алматы. «Алматыкітап» ЖШС, 2006. -376б.
3. Мағауин, Мұхтар Тағы да Шыңғыс хан төңірегі: Мұхиттың арғы жағынан... / Мұхтар Мағауин // Қазақ әдебиеті. - 2016. - № 25. - 17-23 маусым. - 1 б.,
4. Дьяконов И.М. Мифологии древнего мира: сб. ст./ пер. с англ.-М.: Наука.1977.
5. Кальмыцко-Русский словарь/под ред. Б.Д.Муниева. -М.: 1977. - 768с.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии древние времена. -М.:, 2015. Т.2. -334с.